

Uloga i značaj zemljoradničkih zadruga u našoj agrarnoj politici i socijalističkom preobražaju sela

Mr Vlada Ugrinčić

UVOD

S obzirom da se pretežan deo poljoprivrednih potencijala u našoj zemlji (oko 85% obradivih površina i preko 90% stočnog fonda) još uvek nalazi u individualnom vlasništvu, za društvenu je zajednicu od izuzetnog značaja da ovi kapaciteti individualnog sektora poljoprivrede budu što potpunije obuhvaćeni modernom, društvenoorganizovanom proizvodnjom u cilju transformacije individualne poljoprivrede iz zaostale naturalne, u suvremenu krupnu, robnu poljoprivredu, uz istovremeno menjanje društvenih odnosa na selu u pravcu socijalizma. Našom agrarnom politikom zemljoradničkim je zadrugama u ovim procesima dato izuzetno značajno mesto, upravo kao osnovnim nosiocima modernizacije individualne poljoprivrede i njezine socijalističke rekonstrukcije.

Osnovu naše agrarne politike čini koncept socijalističkog preobražaja poljoprivrede koji podrazumeva razvoj krupne poljoprivredne proizvodnje uz istovremeno uspostavljanje socijalističkih odnosa na selu, i koji se u našim uslovima sprovodi uz konsekvantno respektovanje fundamentalnih principa — postupnosti, dobrovoljnosti i demokratičnosti. Zemljoradničke zadruge predstavljaju osnovnu organizacionu formu, a kooperacija, odnosno proizvodno-ekonomska saradnja između zemljoradničkih zadruga (kao i drugih socijalističkih gazdinstava) i individualnih poljoprivrednih gazdinstava predstavlja osnovni metod u realizaciji naše agrarne politike na selu.

Teorijsku osnovu koncepcije socijalističkog preobražaja naše poljoprivrede i našeg stava prema zemljoradničkom zadrugarstvu predstavlja učenje klasika marksizma o razvoju poljoprivrede posle pobede socijalističke revolucije, u uslovima predominacije sitne robne proizvodnje u poljoprivredi, kao i stav klasika marksizma prema ulozi zadruga u tim procesima. Marks,

Engels, Kaucki i Lenjin su preporučavali veliku opreznost pri provođenju sitnog i srednjeg seljaka na socijalističke oblike proizvodnje, jer tu ne dolazi u obzir metod »odsecanja vrhova«, odnosno eksproprijacija, kao u slučaju krupnih kapitalističkih poseda u poljoprivredi. Oni su predviđali da će se prevođenje sitnog i srednjeg seljaka na društvenu proizvodnju izvršiti kroz dugotrajan proces, u toku kojega seljaci treba da postepeno, bez ikakve prinude, na bazi pune dobrovoljnosti i ekonomske zainteresiranosti, dođu do sopstvenog uverenja da će uključivanjem u socijalističke oblike proizvodnje ostvariti bolje životne uslove od onih koje im može pružiti sopstveno gazdinstvo. U tom cilju je neophodna izdašna materijalna i druga pomoć društva socijalističkim gazdinstvima, pre svega u krupnim sredstvima za proizvodnju, kako bi se ista osposobila da konkretnim rezultatima moderne, visokoproduktivne, krupne proizvodnje daju očigledne i snažne primere o prednostima društvene proizvodnje nad sitnom seljačkom proizvodnjom. U zadrugama su klasici marksizma gledali najprikladniju organizacionu formu za uključivanje sitnog i srednjeg seljaka u društvene oblike proizvodnje.

Po mnogim svojim bitnim komponentama (uloga u društveno-ekonomskim kretanjima na selu, organizacioni oblici, struktura delatnosti, principi rada i dr.) posleratni razvoj zemljoradničkih zadruga u našoj zemlji mogao bi se označiti kao evolucija zemljoradničkih zadruga od relativno malih organizacija — »seoskih dućana«, sa nerazvijenom poljoprivrednom delatnošću, nedovoljno naglašenom ulogom u društveno-ekonomskim procesima na selu i mnogim primesama nasleđenih tradicija predratnog zadrugarstva, u kvalitativno nove, savremene, razvijene socijalističke organizacije, sa bitno izmenjenom funkcijom, karakterom i strukturom delatnosti i istaknutom ulogom u socijalističkoj rekonstrukciji poljoprivrede. Međutim, razvoj zemljoradničkih zadruga u posleratnom periodu ne samo da nije tekao linearno (sa aspekta uloge i značaja u agrarnoj politici, kao i sa stanovišta njihovog kvalitativnog uspona i relativne pozicije kao određene grupacije socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava) već je u poslednjim godinama njihov razvoj praćen nizom problema i neprečišćenih dilema u vezi sa karakterom i suštinom zadruga, njihovom perspektivom i ulogom u socijalističkom razvoju naše poljoprivrede i optimalnim pravcima njihovog daljeg razvoja.

U savremenim društveno-ekonomskim uslovima zemljoradničke zadruge preživljavaju svojevrsnu kritičnu fazu svog daljeg razvoja. U brojnim diskusijama (koje već dosta dugo traju) i u radovima pojedinih eminentnih autora zastupaju se divergentna i često dijametralno suprotna gledišta o nizu suštinskih pitanja o daljnjem razvoju zemljoradničkih zadruga.

Opšte potrebe našeg daljeg društveno-ekonomskog razvoja, kontinuelne realizacije proklamovane agrarne politike, intenzifikacije i modernizacije poljoprivrede i stabilnog razvoja čitave privrede — imperativno zahtevaju brže prevazilaženje nepovoljnih tendencija u savremenom razvoju zemljoradničkih zadruga i jasniju situaciju u pogledu njihove dalje perspektive i uslova koji treba da obezbede znatno viši stepen efikasnosti u realizaciji njihove funkcije koja im je opredeljena agrarnom politikom.

U ovom ćemo radu dati osvrt na posleratni razvoj zemljoradničkih zadruga sa stanovišta njihove složene funkcije u našoj agrarnoj politici, kao i na neke aktuelne probleme i dileme njihovog daljeg razvoja.

1. DRUSTVENO-EKONOMSKA FUNKCIJA ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA I NJIHOVO DELOVANJE U PERIODU 1945—1965. GODINE

Posle pobeđe socijalističke revolucije u našoj zemlji, u cilju aktiviranja potencijala privatno-sopstveničke poljoprivrede i promene društvenih odnosa na selu uključivanjem seljaka u socijalističke oblike proizvodnje, težište orijentacije je bilo postavljeno na dva oblika zemljičarskog zadrugarstva: na opštu zemljičarsku zadrugu i na seljačku radnu zadrugu. Naglasak je najpre bio na opštoj zemljičarskoj zadrugi, ali je početkom 1949. godine izvršena preorijentacija na seljačku radnu zadrugu kao osnovnu organizacionu formu socijalističkog preobražaja sela, putem koje se želela postići brza kolektivizacija sela, dok je istovremeno uloga opšte zemljičarske zadruge bila potisnuta u drugi plan. Ovaj zaokret u politici razvoja zadrugarstva bio je diktiran određenim ekonomskim i političkim razlozima u tom periodu (što je bilo u veoma tesnoj povezanosti sa situacijom stvorenom posle donošenja Rezolucije Informbiroa).

Pokušaj da se kolektivizacijom kolhoznog tipa — putem masovnog osnivanja i forsiranog razvoja seljačkih radnih zadruga (period 1949—1953. godine) — ubrza razvoj krupne poljoprivredne proizvodnje i socijalističkih odnosa na našem selu, nije dao očekivane rezultate. Ne ulazeći u brojne i dobro poznate uzroke promašaja seljačkih radnih zadruga, kao osnovno bismo istakli da društvena zajednica objektivno nije bila u mogućnosti da u kratkom roku izvrši obimna materijalna ulaganja u tehničko opremanje seljačkih radnih zadruga, zbog čega one nisu uspele izrasti u kvalitativno nova, krupna socijalistička gazdinstva. Stoga je forsiranje njihovog daljeg razvoja bilo ekonomski i politički neceleshodno. Posle reorganizacije seljačkih radnih zadruga¹ 1953. godine, akcent je ponovo stavljen na opštu zemljičarsku zadrugu kao osnovni oblik podružljavanja naše poljoprivrede.

U periodu administrativnog upravljanja privredom (1945—1950. godine) opšte zemljičarske zadruge, koje su inače nastale reorganizacijom ranijih zemljičarskih nabavno-prodajnih zadruga, nisu ispoljile vidniji uticaj kao faktor unapređenja poljoprivredne proizvodnje. Njihova se delatnost u tom periodu svodila pretežno na distribuciju industrijske robe na selu. Osim nedostatka odgovarajuće materijalne podrške društva, čitav tadašnji privredno-politički sistem je nizom propisa sputavao i ograničavao aktivnost zemljičarskih zadruga, posebno u domenu poljoprivredne delatnosti. Za takvu zadrugu seljak nije mogao imati nikakvog ekonomskog interesa.

Prelaskom na novi privredni sistem (period radničkog samoupravljanja posle 1950. godine) nastaju povoljniji uslovi i za razvoj zemljičarskih zadruga, zahvaljujući prvenstveno povećanoj materijalnoj i privredno-političkoj podršci koju je društvo pružalo zadrugama. Prilikom reorganizacije seljačkih radnih zadruga, kao i provođenjem *Zakona o poljoprivrednom zemljišnom fondu* 1953. godine, kojim je zemljišni maksimum ograničen na 10 hektara, zemljičarske zadruge su dobile deo zemljišnih površina i sredstava za proizvodnju, što je poslužilo kao baza za zasnivanje delat-

¹ Sprovedenjem *Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga*, donesene 1953. godine, reorganizovane su seljačke radne zadruge, a njihova organizacija i poslovanje postavljeni su na zdravije ekonomske osnove. Međutim, ne samo da je broj reorganizovanih seljačkih radnih zadruga bio neuporedivo manji nego pre reorganizacije (od 7.000 pre reorganizacije ostalo ih je oko 1.000 posle izvršene reorganizacije), već se njihov broj i dalje rapidno smanjivao, uprkos pozitivnim zvaničnim ocenama o njihovoj daljoj ulozi i mogućnostima njihovog razvoja, kao i uprkos činjenici da je znatan broj reorganizovanih seljačkih radnih zadruga poslovaio rentabilno i bio na dobrom putu da izraste u krupna socijalistička gazdinstva. Danas su seljačke radne zadruge praktično sasvim iščezle.

nosti sopstvene poljoprivredne proizvodnje zemljoradničkih zadruga u formi združnih ekonomija.² Značajna mera je bila prenošenje prava otkupa poljoprivrednih proizvoda sa državnih otkupnih preduzeća na zemljoradničke zadruge, što je doprinelo jačanju združnih fondova. Otpočeo je proces ekonomskog povezivanja zadruga i seljaka. Profil zadruga bitno se menja. Težište aktivnosti zadruga sve više se prenosi na unapređenje poljoprivredne proizvodnje.

Prekretnica u daljem razvoju zemljoradničkih zadruga i jačanju njihove uloge u socijalističkom preobražaju poljoprivrede nastala je donošenjem *Rezolucije o perspektivnom razvitku poljoprivrede i zadrugarstva* od strane Savezne narodne skupštine početkom 1957. godine. *Rezolucijom* je obeležen početak intenzivnog razvoja poljoprivrede i značajnih društvenih ulaganja u razvoj poljoprivrede. *Rezolucija* je sadržavala jasno utvrđene smernice o daljim putevima razvitka poljoprivrede, o nosiocima i metodama njezinog socijalističkog preobražaja. Definitivno je prevladao novi kurs u našoj agrarnoj politici, a to je put postepenog podružtvljavanja procesa proizvodnje i zemlje kroz uspostavljanje ekonomske sprege u raznim vidovima kooperacije između seljaka i socijalističkih gazdinstava, na bazi primene krupnih društvenih sredstava za proizvodnju, uz puno poštovanje principa dobrovoljnosti i ekonomske zainteresovanosti, bez nasilnog diranja u privatno vlasništvo nad zemljištem. To je dugotrajan proces, ali sa ekonomskog i političkog stanovišta — za naše uslove jedino prihvatljiv put. Iskustvo sa seljačkim radnim zadrugama je pokazalo da se kolektivizacija zemlje ne može poistovećivati sa izgradnjom socijalizma na selu, ako nisu obezbeđeni i drugi neophodni preduslovi (npr. primat materijalne baze).³

U spomenutoj *Rezoluciji* Savezne skupštine, a kasnije i u *Programu SKJ* donetom na VII kongresu SKJ 1958. godine, zemljoradničke zadruge su dobile snažnu političku podršku kao osnovna organizaciona forma socijalističke transformacije sela. Na taj su način bili dati povoljni društveno-politički okviri za brži razvoj zemljoradničkih zadruga. Pored već ranije zastupljenih delatnosti sopstvene proizvodnje na ekonomijama i otkupa poljoprivrednih proizvoda, snažan zamah dobija razvoj socijalističke kooperacije kao nov oblik aktivnosti zemljoradničkih zadruga.

Kooperacija označava proizvodno-ekonomsku saradnju u raznovrsnim oblicima između zemljoradničkih zadruga (kao i drugih socijalističkih privrednih organizacija) i individualnih seljačkih gazdinstava, zasnovanu na punoj dobrovoljnosti i obostranoj ekonomskoj zainteresovanosti u kojoj dolazi do primene savremenih, krupnih društvenih sredstava za proizvodnju i na toj osnovi do povećanja proizvodnje i porasta produktivnosti rada u poljoprivredi. Razvoj kooperacije kao društveno-organizovane proizvodnje u kojoj se zadruge i druga socijalistička gazdinstva pojavljuju kao organizatori moderne proizvodnje i nosioci socijalističke proširene reprodukcije, vodi postepenom podružtvljavanju i socijalističkoj rekonstrukciji poljoprivrede. U tom kontekstu kooperacija je metod socijalističkog preobražaja poljoprivrede.

Kooperacija je prevashodno ekonomski fenomen. Stoga je ona opravdana samo ako povećava dohodak i zadrugi i seljaku, ali ne kroz jačanje

² Zemljišne površine združnih ekonomija kasnije su najčešće proširivane putem otkupa zemlje od seljaka, koji je bio najintenzivniji u periodu 1960—1963. godine.

³ To pokazuje i iskustvo istočnoevropskih socijalističkih zemalja u kojima je razvoj poljoprivrede dugi niz godina bio praćen izrazito nepovoljnim tendencijama.

reproduktivne sposobnosti i ekonomske samostalnosti seljačkog gazdinstva, već usmeravanjem i jačanjem njegove orijentacije na društveni sektor i društvena sredstva za proizvodnju, pri čemu slabljenje ekonomske samostalnosti seljačkog gazdinstva i transformacija seljaka u novi lik društvenog proizvođača treba da bude neminovna konsekvencija tih procesa.

Kao metod socijalističkog preobražaja poljoprivrede, kooperacija je stepenica ka socijalizmu. Ona je socijalistička kategorija ne kao konačan oblik ekonomskih odnosa, već po razvoju tendencija, jer priprema teren i olakšava kretanje ka socijalizmu.

Kooperacija se razvijala u raznovrsnim oblicima. U početku su se bila iskristalisala dva osnova oblika: 1) zajednička proizvodnja i raspodela i 2) kreditiranje sa servisiranjem. Uzgredno su se javljali i drugi oblici, kao: garantovanje prinosa, delimično učešće u proizvodnji i raspodeli i dr.

Oblik kooperacije *zajednička proizvodnja i raspodela* implicirao je viši stepen ekonomske zavisnosti partnera od konačnih rezultata u kooperaciji, ali u praksi nije šire prihvaćen i skoro je sasvim napušten, jer nije davao rezultate koji bi bili srazmerni izvršenim materijalnim ulaganjima i veličini preduzetog rizika u proizvodnji.

U praksi je najšire prihvaćen oblik kooperacije *kreditiranje sa servisiranjem*, koji podrazumeva obavezu zadruga da seljaku-kooperantu obezbedi potrebne mašinske usluge, reprodukcioni materijal i stručnu pomoć, te obavezu seljaka-kooperanta da se po završetku proizvodnog procesa po pravilu razduži u proizvodima, izuzetno i u novcu — uz odgovarajuću kamatu. U ovom obliku kooperacije interes zadruga je, prvo, u potpunijem korišćenju raspoloživih kapaciteta i, drugo, u ostvarivanju razlike u ceni na reprodukcijom materijalu i preuzetim proizvodima iz kooperacije, i dobiti na izvršenim mašinskim uslugama; interes seljaka-kooperanta u ovom obliku kooperacije je, prvo, u mogućnosti intenziviranja proizvodnje — zahvaljujući kreditima, savremenim sredstvima za proizvodnju i stručnoj pomoći i, drugo, u sigurnijem plasmanu ostvarene proizvodnje. A interes društva je u aktiviranju potencijala i povećanju proizvodnje individualnog sektora. Manjkavost ovoga vida kooperacije je u nezainteresovanosti partnera za ekonomske efekte suprotnog partnera. Mada je povećanje proizvodnje u kooperaciji u obostranom interesu, jer povećava dohodak kooperantima, taj interes je deformisan obostranim tendencijama da ekonomske odnose realizuju prikrćivanjem drugoga partnera, tj. da sopstvenu akumulaciju povećavaju na račun smanjenja akumulacije drugoga partnera.

U poslednjih nekoliko godina, prvenstveno kod nekih razvijenijih zadruga, čine se pokušaji sa tzv. kompleksnom kooperacijom, koja podrazumeva obuhvatanje celokupnog individualnog gazdinstva društveno-organizovanom proizvodnjom na dugoročnoj osnovi, što omogućava niz preimucstava u pogledu planiranja i organizovanja visokointenzivne proizvodnje, specijalizacije proizvodnje, novih produkcionih odnosa i sl. Budući da ovaj oblik kooperacije zahteva izuzetno veliko angažovanje materijalnih, kadrovskih i drugih resursa, prirodno je da se u relativno kratkom vremenskom periodu nije mogao razviti na širem planu. Osim toga, dosadašnji razvoj situacije u našoj privredi, posebno nestabilno tržište i često nepovoljni uslovi privređivanja za poljoprivredu, nisu pogodovali širenju ovoga oblika.⁴

⁴ Šire informacije o kompleksnoj kooperaciji sadrži rad P. Milenkovića *Problemi kooperacije u poljoprivredi Vojvodine*, Novi Sad, Ekonomski institut, 1968, str. 28–34.

Izbor oblika kooperacije uslovljen je ekonomskom snagom zadruge (tehnička i kadrovska baza), subjektivnom sklonošću seljaka da taj oblik prihvatiti, te opštim privrednim uslovima na širem planu. Ni naučna istraživanja, ni rezultati šire prakse ne navode na zaključak o postojanju zavisnosti između ostvarenih rezultata u kooperaciji i oblika kooperacije koji se primenjuju. U tom smislu je od bitnog značaja primena modernih metoda proizvodnje koji pri svakom obliku kooperacije treba da vode povećanju dohotka i zadruge i seljaka. Oblik kooperacije može imati uticaj na rezultate kooperacije kao najcelishodniji okvir realizacije ekonomskih odnosa između partnera samo uz pretpostavku da je njegov izbor izvršen u skladu sa optimalnim preduslovima za njegovu primenu.

Uporedo sa kooperacijom, kao osnovne delatnosti zemljoradničkih zadruga posle 1957. godine figuriraju poljoprivredna proizvodnja na sopstvenim ekonomijama i otkup poljoprivrednih proizvoda. Osim toga, zadruge vrše i snabdevanje individualnih poljoprivrednih proizvođača reprodukcionim materijalom za poljoprivrednu proizvodnju. Spomenute delatnosti zemljoradničkih zadruga se ne mogu strogo razgraničavati. U svojoj kompleksnosti i uzajamnoj pevačnosti sve one zajedno služe jedinstvenom cilju — razvoju krupne proizvodnje u poljoprivredi i njezinoj socijalističkoj rekonstrukciji. Međutim, zavisno od sticaja, delovanja i intenziteta uticaja određenih faktora, nekima od tih delatnosti zadruge daju slabiji ili jači naglasak, mada se sa stanovišta agrarne politike prioritet kooperacije — kao ključne delatnosti zadruge — ne bi smeo dovoditi u pitanje.

Ekonomije zemljoradničkih zadruga imaju specifičnu ulogu u socijalističkom preobražaju poljoprivrede: prvo, kao nosioci moderne proizvodnje, drugo, kao faktori podružtvljavanja zemlje (putem otkupa i zakupa zemlje) i treće, kao praktičan primer za seljake i podsticaj za širenje kooperacije. Neke pojedinosti, kao što su velika rascepanost zemljišne teritorije zadrugnih ekonomija, te slabija tehnička i kadrovska opremljenost zadruga u odnosu na ostala socijalistička gazdinstva, deluju ograničavajuće na mogućnost potpunijeg ispoljavanja funkcije zadrugnih ekonomija. Navedeni momenti su, kao i prigovori da zadruge zbog preterane angažovanosti na ekonomijama zapostavljaju razvoj kooperacije sa individualnim proizvođačima, doprineli tendencijama rasformiranja ekonomija i pripajanja njihovog zemljišta poljoprivrednim dobrima.⁵

Otkup poljoprivrednih proizvoda kao jedna od osnovnih delatnosti zemljoradničkih zadruga ima višestruk značaj. To je u stvari delatnost kojom su zadruge započinjale svoju aktivnost na uspostavljanju ekonomskih odnosa sa seljacima. Kao takva, po Kardelju ova delatnost predstavlja »... početnu fazu u organizovanju zadruga kao proizvodnih organizacija«.⁶ Prenosenje prava otkupa poljoprivrednih proizvoda na zemljoradničke zadruge (1955. godine) značajno je doprinelo ekonomskoj konsolidaciji zadruga i povećanju njihove akumulativne sposobnosti. Ne samo u tom periodu već i danas otkup poljoprivrednih proizvoda po pravilu predstavlja najrentabilniju delatnost za zemljoradničke zadruge.⁷

⁵ Ove su tendencije uočene još 1959. godine i sa promenljivim intenzitetom deluju sve do danas.

⁶ E. Kardelj: *Problemi socijalističke politike na selu*, Beograd, Kultura, 1959, str. 331.

⁷ Ova konstatacija ima uslovno značenje, tj. tačna je ukoliko se otkup posmatra kao posebna delatnost. Međutim, u uslovima razvijenih kooperativnih odnosa, efekti ostvareni u delatnosti otkupa ne mogu se ocenjivati izvan konteksta međusobne uske povezanosti i uslovljenosti delatnosti otkupa i delatnosti kooperacije.

Putem delatnosti otkupa zadruge vrše značajnu funkciju u domenu organizovane isporuke poljoprivrednih proizvoda, a s druge strane deluju kao faktor intenziviranja i specijalizacije proizvodnje individualnih gazdinstava, usmeravajući njihovu proizvodnju prema zahtevima tržišta. Uspešno ispoljavanje takve funkcije otkupa ima za pretpostavku odgovarajuću opremljenost zadruga i efikasan mehanizam tržišta poljoprivrednih proizvoda.

Razlikom između otkupne i prodajne cene, tzv. maržom, zadruge pokrivaju troškove koje imaju u prometu poljoprivrednih proizvoda, ostvarujući pri tom i izvesnu akumulaciju koju upotrebljavaju za dalji sopstveni razvoj. Pojave ubiranja visokih marži od strane pojedinih zadruga podstakle su diskusije o monopolskom položaju zadruga u otkupu poljoprivrednih proizvoda, iz kojih je rezultiralo donošenje propisa 1965. godine o ograničavanju marže u prometu poljoprivrednih proizvoda (ograničenje se odnosi na otkupljene proizvode izvan kooperacije). Ako bi zaračunavanje visokih marži na otkupne cene poljoprivrednih proizvoda od strane zadruga poprimilo masovnije razmere i konstituisalo se kao trajniji metod u radu zadruga, onda bi to sigurno imalo štetnih reperkusija na društveno-ekonomsku funkciju zadruga i agrarnu politiku u celini.⁸ Poznato je, međutim, da je prosečna marža zemljoradničkih zadruga posle 1962. godine u opadanju, a po nekim autorima ona je čak nedovoljno visoka, tako da često ne omogućava čak ni pokrivanje troškova.⁹ Značajna su istraživanja V. Stipetića, prema kojima u ukupnim troškovima komercijalizacije poljoprivrednih proizvoda (tzv. zidanje cena, tj. troškovi prometa od proizvođača do potrošača) dominantno učestvuju trgovina na malo — i to sa oko 75%, dok manje od 25% otpada na troškove otkupa i trgovine na veliko.¹⁰

U periodu intenzivnog razvoja poljoprivrede, koji je usledio posle 1957. godine, zemljoradničke zadruge su postigle značajne rezultate u svim domenima svoje aktivnosti. Društvena zajednica je u tom periodu raznim merama izdašno pomagala razvoj zemljoradničkih zadruga, stvarajući povoljne ekonomsko-političke uslove za njihovu aktivnost. Zahvaljujući izvršenim investicionim ulaganjima, koja su bila naročito intenzivna u periodu 1958—1962. godine, bitno je ojačana materijalno-tehnička i kadrovska baza poslovanja zemljoradničkih zadruga, što im je omogućavalo da uprkos određenim problemima i pratećim slabostima ostvare značajne rezultate u modernizaciji proizvodnje, razvoju kooperacije, podružtvljanju procesa proizvodnje i zemlje, u transformisanju seljaka od autarhičnog, pretežno naturalnog u savremenog robnog proizvođača; na taj se način one afirmišu kao snažan oslonac društvene zajednice u sprovođenju agrarne politike.

Godine 1965. kooperacijom je u nas bilo obuhvaćeno oko 20% ukupnih obradivih površina, odnosno ok 47% od ukupnog broja individualnih gazdinstva. Znatno veće razmere dostigao je razvoj kooperacije na području Vojvodine, gde je u 1965. godini kooperacijom bilo obuhvaćeno 39,4% obradivih površina, odnosno 84,7% od ukupnog broja individualnih gazdinstava. Zahvaljujući razvoju kooperacije i primeni društvenih sredstava za proiz-

⁸ Sa stanovišta unapređenja poljoprivrede, manje zlo predstavlja ako zadruge uzimaju visoke marže u otkupu poljoprivrednih proizvoda, jer se deo tih sredstava koristi za modernizaciju poljoprivrede, nego visoke marže u maloprodajnoj mreži poljoprivrednih proizvoda, jer su ta sredstva po pravilu izgubljena za poljoprivredu. Ako se marže u otkupu ograničavaju, neophodno je sistematsko ispitivanje opravdanosti marži u maloprodaji, naročito ako se ima u vidu činjenica da maloprodajne cene poljoprivrednih proizvoda često rastu i tada kad otkupne cene padaju.

⁹ S. Sivčev: »Neke karakteristike razvoja zemljoradničkih zadruga SR Srbije u periodu 1956—1963. godine«, *Ekonomika poljoprivrede*, Beograd, str. 303.

¹⁰ V. Stipetić: *Jugoslovensko tržište poljoprivrednih proizvoda*, Beograd, Zadrudna knjiga, 1964.

vodnju, ostvaren je visok stepen društvenog uticaja na proizvodnju individualnih gazdinstava. Bitno je poboljšan sortiment useva i rasni sastav stoke; tehnologija proizvodnje je u celini podignuta na viši nivo. Prosečni prinosi u kooperaciji, premda zaostaju za prinosima krupnih socijalističkih gazdinstava, znatno su viši od prinosa koji se postižu izvan kooperacije. Proizvodnja u kooperaciji sve više dobija karakter savremene robne proizvodnje. Kao nosioci savremenih sredstava za proizvodnju, organizatori moderne proizvodnje i osnovni nosioci plasmana poljoprivrednih proizvoda — zemljoradničke zadruge sve više objedinjuju čitav proces reprodukcije na površinama u kooperaciji.

Široko angažovanje društvenih sredstava za proizvodnju na površinama u kooperaciji vodi sve većem stepenu podružljavanja procesa proizvodnje. Krajnja konsekvencija ovih procesa je podružljavanje i same zemlje. U proširivanju društvenih površina kupovinom zemlje od individualnih proizvođača, zadruge su se angažovale više od ostalih socijalističkih gazdinstava. U periodu 1954—1963. godine učešće zemljoradničkih zadruga u otkupu zemlje iznosi 55,7%. U ukupnom društvenom zakupu zemlje od individualnih vlasnika u 1964. godini zemljoradničke zadruge su učestvovala sa 66,2%.

Zadruge su postigle značajne rezultate i na sopstvenim ekonomijama, koje su postale značajan faktor u obezbeđivanju tržišnih viškova najvažnijih poljoprivrednih proizvoda. Prinosi koji se postižu na ekonomijama sve više se približavaju nivou prinosa na poljoprivrednim dobrima i kombinatima. U godini 1965. zadružne ekonomije su u ukupno obradivim površinama društvenog sektora poljoprivrede učestvovala sa 32,2%, dok u istoj godini u ukupnoj proizvodnji društvenog sektora učešće ekonomija u proizvodnji pšenice iznosi 32,8%, kukuruza 31,9%, goveđeg mesa 43,2% i svinjskog mesa 37,9%. Jedan manji broj ekonomija je po svojim rezultatima dostigao nivo naših najnaprednijih krupnih socijalističkih gazdinstava. Ipak je znatno veći broj onih ekonomija koje po nivou proizvodnje još uvijek osetno zaostaju za ostalim socijalističkim gazdinstvima, što je nesumnjivo posledica nepovoljnijeg uređenja i slabijeg kvaliteta zemljišta, te slabije tehničke i kadrovske opremljenosti ekonomija u odnosu na poljoprivredna dobra i kombinata.

Sve do 1965. godine, odnosno do donošenja mera privredne reforme i niza drugih propisa koji su u osnovi promenili njihov dotadašnji položaj, zadruge su delovale u beneficiranim društvenim uslovima. Izuzetna društvena podrška zemljoradničkim zadrugama, koja se ogledala u kompleksu mera ekonomske, političke i pravne intervencije društva,¹¹ imala je za cilj da zadrugama obezbedi neophodne uslove za što uspešnije izvršenje njihove funkcije u socijalističkom preobražaju poljoprivrede. Povlašćeni uslovi poslovanja, međutim, doprinosili su tendencijama neekonomskog ponašanja zemljoradničkih zadruga i deformaciji delovanja dohotka kao pokretačkog motiva njihove aktivnosti.

Mere društvene intervencije i podrške zemljoradničkim zadrugama ipak nisu mogle u potpunosti da eliminišu delovanje nekih drugih faktora koji su se u nepovoljnom smislu odražavali na njihovu aktivnost. Često nepovoljni uslovi privređivanja za poljoprivredu, kao privrednu oblast, nisu

¹¹ Zakon o iskorišćavanju zemljišta (obaveza sprovođenja »agrominimuma« nužno upućuje seljake na potpunije korišćenje modernih sredstava za proizvodnju); monopol u otkupu poljoprivrednih proizvoda; neprikosnovo poslovno područje koje je zadrugi obezbeđivalo monopol i u kooperaciji; ekipe za ugovaranje kooperacije, koje su često bile formirane od strane političkih rukovodstava radi uspešnijeg i masovnijeg ugovaranja proizvodnje u kooperaciji; zakonska ograničenja za individualne proizvođače u pogledu posedovanja krupnih oruđa za rad; namenski krediti pod povoljnim uslovima, politika premija i regresa i dr.

ostajali bez odraza na zemljoradničke zadruge, u smislu nepovoljnih poslovnih rezultata i usporavanja tempa njihovog tehničkog i kadrovskog opremanja, što je doprinelo da se već u ovom periodu uoče izvesne nepovoljne tendencije, pre svega u domenu kooperacije. Nakon značajnog uspona u razvoju kooperacije koji je bio naročito karakterističan za period 1959—1963. godine, došlo je do stagnacije, pa čak i regresivnih tendencija u razvoju kooperacije, koje su se manifestovale u opadanju obuhvaćenih kapaciteta, obima usluga i proizvodnje u kooperaciji, obima otkupa i dr. Osnovni uzroci nepovoljnih tendencija u razvoju kooperacije bili su, s jedne strane, u nepovoljnom ekonomskom položaju poljoprivrede, zbog čega seljaci nisu bili stimulisani na intenziviranje proizvodnje putem kooperacije, a s druge strane, u nedovoljnoj tehničkoj i kadrovskoj opremljenosti zemljoradničkih zadruga u odnosu na potrebe daljeg razvoja kooperacije.

Posmatrano u celini, doprinos zemljoradničkih zadruga procesima modernizacije individualne poljoprivrede i socijalističke transformacije sela, posebno u periodu intenzivnog razvoja poljoprivredne posle 1957. godine, značajan je i neosporan. U tom je smislu njihova pozitivna uloga u ovom periodu potvrđena i zvaničnom podrškom koja je data zadrugama u značajnim političkim dokumentima. U zaključcima Izvršnog komiteta CK SKJ od 10. januara 1966. godine između ostalog se navodi da »zadruge imaju krupnu ulogu u podružtvljavanju i razvoju poljoprivredne proizvodnje. One su najmasovnije poljoprivredne organizacije na selu i zbog toga će najčešće biti nosioci proizvodne saradnje u pretežnom delu zemlje.«¹²

2. USLOVI ISPOLJAVANJA FUNKCIJE ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA POSLE DONOŠENJA MERA PRIVREDNE REFORME

Tokom 1965. godine Savezna skupština je donela kompleks mera privredne reforme, čiji su osnovni ciljevi bili: izjednačavanje uslova privređivanja za sve oblasti privrede, smanjenje administrativnih intervencija u privredi, stabilizacija privrede i tržišta, potpunije ispoljavanje ekonomskih zakonitosti i veće otvaranje privrede prema uticaju svetskog tržišta i svetske produktivnosti. Mere privredne reforme bile su usmerene na racionalniju upotrebu faktora proizvodnje, viši nivo privređivanja u celini, jačanje uloge neposrednih proizvođača u proširenoj reprodukciji, afirmaciju samoupravljanja. Pored ostalog, ovim je merama izvršen i niz promena u domeni cena poljoprivrednih proizvoda, reproduktionog materijala, kao i u politici premija i regresa. U rezultatu ovih mera došlo je do poboljšanja ekonomskog položaja poljoprivrede, ali sa relativno kratkotrajnim efektom, jer je već u 1967. godini počelo ispoljavanje tendencija narušavanja odnosa uspostavljenih reformom, i to na štetu poljoprivrede.

Sprovođenje mera privredne reforme bitno je uticalo na aktivnost zemljoradničkih zadruga, prvenstveno u smislu njihovog usmeravanja na ekonomske kriterije u poslovanju, na principe racionalnog privređivanja i na dohodak kao osnovni pokretački motiv njihove aktivnosti.

Uporedo sa merama privredne reforme doneseno je i niz propisa koji su bitno izmenili uslove poslovanja i sticanja dohotka zemljoradničkih zadruga i monopolističkih pozicija u otkupu i kooperaciji. Zadruge su se našle u znatno težoj situaciji ne samo u odnosu na ranije uslove privređi-

¹² Zaključci Izvršnog komiteta CK SKJ od 10. I 1966. »O aktuelnim društveno-ekonomskim i političkim pitanjima razvoja poljoprivrede i sela«, *Ekonomika poljoprivrede*, Beograd, 7/1966, str. 487.

vanja već i u relaciji sa ostalim socijalističkim gazdinstvima (bile su sitnije i u tehničkom i kadrovskom smislu slabije opremljene organizacije).

U aprilu 1965. godine stupio je na snagu *Osnovni zakon o poljoprivrednim zadrugama*. Kroz čitav tekst zakona projevava tretman poljoprivrednih zadruga kao prevashodno privrednih organizacija koje se bitno razlikuju od starog, klasičnog oblika zadružne organizacije. Po mnogim elementima zadruge su dobile status socijalističkog preduzeća. Po M. Vučkoviću, odredbama zakona se »olakšava rešenje protivrečnosti zadruge kao udruženja i zadruge kao preduzeća«. ¹³ Zakonom se takođe menja tretman članstva zadruge, koje se sada vezuje za određeni obim privredne saradnje članova zadruge sa organizacijom. Na taj način, po M. Vučkoviću, »članstvo se poklapa, u stvari, s kooperacijom«. ^{14 15}

Početak 1967. godine donesen je *Osnovni zakon o sticanju prava svojine na poljoprivredna oruđa od strane građana*. Bitna konsekvencija ovog zakona je u tome što su značajno smanjena administrativna i razna druga ograničenja u pogledu držanja krupnih oruđa za rad u vlasništvu individualnih proizvođača, koji su sada mogli slobodnije i odlučnije da se orijentišu na kupovinu poljoprivredne mehanizacije (zakonska ograničenja su ostala u pogledu korišćenja tuđe radne snage u slučajevima kada individualni vlasnici svojim mašinama vrše usluge drugim licima). U novostvorenoj situaciji zadruge su s jedne strane prinuđene da se mnogo potpunije angažuju u iznalaženju rezervi za sniženje troškova mašinskog parka, a s druge strane da iznalaze raznovrsne puteve i mogućnosti povezivanja sredstava individualnih gazdinstava i sredstava zadruga u cilju zajedničke nabavke i korišćenja poljoprivredne mehanizacije. Da bi sačuvali interes seljaka za društvenu mehanizaciju, zadruge istovremeno moraju učiniti korak dalje — u smislu opremanja najmodernijim krupnim mašinama i čitavim linijama mehanizacije za kompleksnu obradu celokupnog procesa proizvodnje, kakve seljak na svom gazdinstvu ne može imati, prvo, zbog ograničenih finansijskih mogućnosti za nabavku brojne skupe mehanizacije i, drugo, što bi držanje i korišćenje kompleksne mehanizacije bilo nerentabilno na njegovom malom gazdinstvu.

U martu 1967. godine stupio je na snagu *Osnovni zakon o prometu robe* po kome se otkupom poljoprivrednih proizvoda od individualnih proizvođača mogu baviti sve privredne organizacije koje sa individualnim gazdinstvima učestvuju u proizvodnji. Po ovom zakonu zemljoradničke zadruge u pogledu otkupa ne mogu imati nikakvih posebnih prerogativa. Ovim zakonom ukinut je monopol zemljoradničkih zadruga u otkupu poljoprivrednih proizvoda. ¹⁶

U predreformskom su periodu zemljoradničke zadruge bez većih teškoća dolazile do neophodnih kreditnih sredstava za finansiranje razvoja kooperacije. Dosadašnji razvoj kooperacije velikim je delom bio omogućen zahvaljujući ulaganju značajnih društvenih sredstava u vidu kreditiranja koope-

¹³ M. Vučković: »Bitne karakteristike i značaj Osnovnog zakona o poljoprivrednim zadrugama«, *Ekonomika poljoprivrede*, Beograd, 11/65, str. 766.

¹⁴ Ibid, str. 768.

¹⁵ U poslednje vreme postoji kritičko raspoloženje prema *Osnovnom zakonu o poljoprivrednim zadrugama* sa motivacijom da je postojeći zakon o zadrugama više zakon o radnim kolektivima zadruga i da zakon zapostavlja probleme udruživanja poljoprivrednih proizvođača. Protagonisti kritičkih raspoloženja prema zakonu o poljoprivrednim zadrugama insistiraju na tome da se u novom zakonu o udruživanju u poljoprivredi adekvatnije definiše status poljoprivrednih zadruga i njihova specifična društveno-ekonomska funkcija u savremenim uslovima.

¹⁶ Naknadnim propisima ukinuto je i tzv. neprikosnoveno poslovno područje zemljoradničkih zadruga, čime su zadruge izgubile monopolističke pozicije i u domeni kooperacije.

racije. Poslereformski period je, međutim, karakterističan po restriktivnoj kreditnoj politici poslovnih banaka koje zbog dugog procesa proizvodnje, niskog koeficijenta obrtaja sredstava, sezonskog karaktera ulaganja i sl. nerado plasiraju svoja sredstva u poljoprivredu, već se radije orijentišu na atraktivnije privredne oblasti koje imaju veću brzinu obrtaja sredstava i mogu da podnesu višu kamatnu stopu od poljoprivrede. Sa svoje strane zbog pogoršanog ekonomskog položaja poljoprivrede, zadruge takođe nisu u mogućnosti da izdvoje značajnija sredstva za finansiranje kooperacije. S obzirom na dominirajući oblik kooperacije kreditiranja sa servisiranjem, u uslovima naglašene oskudice kreditnih sredstava kooperacija je lišena jednoga od najznačajnijih stimulansa svoga kontinuelnog razvoja, i to je jedan od bitnih momenata koji doprinose da se nepovoljne tendencije u razvoju kooperacije u poslereformskom periodu ispoljavaju u zaoštrenom vidu.

Gubitkom monopolističkih pozicija u otkupu i kooperaciji, uz veoma ograničene mogućnosti dobijanja kreditnih sredstava, zadruge su se našle u znatno težim uslovima privređivanja i sticanja dohotka. Od 1967. godine situacija je postala još teža zbog pogoršanja ekonomskih proizvoda. U novonastalim uslovima dolazi do izvesne preorijentacije, a kod jednog dela zadruga i do pojava lutanja i dezorijentacije u traženju izlaza iz nastalih teškoća. Javljuju se tendencije zapostavljanja kooperacije od strane zemljoradničkih zadruga, svođenja kooperacije na kupoprodajni odnos i usmeravanja aktivnosti zadruga pretežno na sopstvene ekonomije. Izlaz za dalju egzistenciju jedan deo zadruga nalazi u fuziji sa jačim zadrugama i snažnim poljoprivredno-industrijskim kombinatima. U ovim integracionim procesima (koji traju već godinama) broj zadruga se iz godine u godinu rapidno smanjuje. U periodu 1960—1969. godine broj zemljoradničkih zadruga smanjen je za preko tri puta (od 4.086 zadruga u 1960. godini na 1.262 zadruga u 1969. godini). U ovim je procesima bilo simptomatičnih pojava: mnoga su sela, pa i čitavi reoni i opštine ostajali bez zemljoradničkih zadruga.

U ovo vreme je karakteristična i pojava opadanja broja traktora u zadrugama. Od 19.068 traktora u 1963. godini, broj traktora u zemljoradničkim zadrugama smanjen je na 10.818 u 1969. godini. Ta pojava je delimično posledica spomenutih integracionih procesa, u kojima se broj zadruga smanjio, a delimično posledica preorijentacije na snažnije traktore, mada je evidentna i pojava smanjivanja broja traktora u postojećim zadrugama. Međutim, istovremeno raste broj traktora u individualnom vlasništvu. Dolazi do promene u odnosima, pa i kurioziteta da u nekim mestima, čak i kod razvijenih zadruga, individualni proizvođači preuzimaju od zadruga dominantne pozicije u posedovanju krupnih oruđa za rad.

Raste i učešće ostalih socijalističkih gazdinstava u proizvodnoj saradnji sa individualnim proizvođačima (od oko 4% u 1965. godini na preko 25% u 1970. godini). U novim uslovima zadruge su dospele u položaj izrazito neravnopravne utakmice sa svojim konkurentima u domeni kooperacije. Problem postaje jasniji ako se makar i najkraće razmotri angažovanje zadruga u kooperaciji po pojedinim osnovnim sektorima.

1. Kreditiranje kooperacije u uslovima permanentno izraženih inflacionističkih tendencija nimalo ne predstavlja lukrativan posao. Porast troškova angažovanog kapitala u kooperaciji je po pravilu veći od eventualnih razlika u kamatama kojih se zadruge često odriču. Osim toga, u konkurenciji za do-

bijanje kreditnih sredstava od banke zadruge su, kao sitnije organizacije, u inferiornoj poziciji u odnosu na krupnija socijalistička gazdinstva.

2. Mašinske usluge u kooperaciji na sitnim seljačkim parcelama predstavljaju za zadruge izvor gubitaka zbog velikih praznih hodova i niskog radnog učinka; taj gubitak zadruge mogu izbeći samo uz uslov velikog povećanja cena usluga, što zadruge često i čine, ali sa neizbežnom konsekvencom otuđivanja seljaka od zadruge i njezinih sredstava za proizvodnju. Ostala socijalistička gazdinstva su u mogućnosti da vrše usluge seljacima po nižim cenama, jer im kooperacija predstavlja dopunsku delatnost putem koje povećavaju iskorišćenost raspoloživih kapaciteta, odnosno relativno umanjuju fiksne troškove korišćenih kapaciteta. Zbog manjih režijskih troškova, privatni vlasnici traktora takođe mogu da vrše usluge po nižim cenama. U toj situaciji zadruge traže izlaz u smanjenju broja traktorâ, odnosno u svođenju njihovog broja na potrebe uslovljene veličinom površina sopstvenih ekonomija.

3. Reprodukcionni materijali koje zadruge ulažu na površinama u kooperaciji ne predstavljaju za zadruge značajniji izvor akumulacije. Cene ovih sredstava za proizvodnju su i inače visoke, pa bi zaračunavanje visoke razlike u ceni na reprodukcionom materijalu vodilo slabljenju orijentacije seljaka na intenziviranje proizvodnje u kooperaciji. Ulaganje ovih sredstava u kooperaciju uglavnom je prepušteno zadrugama, dok se ostale privredne organizacije u neuporedivo manjem obimu javljaju kao direktni nosioci plasmana ovih sredstava u kooperaciju.

4. Najveći potencijalni izvor akumulacije za zemljoradničke zadruge nalazi se u sferi proizvodnje tržišnih viškova u kooperaciji. Zahvatanjem ovih viškova, zadruge ostvaruju razliku u ceni koja u svojoj ukupnosti premašuje akumulaciju na materijalu i uslugama u kooperaciji. Pojedine zadruge se svesno odriču razlika u ceni na materijalu i uslugama u kooperaciji, da bi što jače stimulisale robnu proizvodnju koja im obezbeđuje tržišne viškove i osnovnu masu akumulacije, neophodne za dalji sopstveni razvoj i proširenu reprodukciju u kooperaciji. Međutim, u novim uslovima prometa robe, na području zadruge se mogu pojavljivati druge privredne organizacije koje su se u proizvodnoj saradnji angažovale možda samo simbolično, i da kao ponuđači boljih uslova (viših cena) pokupuju sve tržišne viškove. Zadruge koje su se u fazi proizvodnje sa svojim kapitalom (i neznatnim ukamaćenjem istog) angažovale daleko više od drugih organizacija, ostaju u ovoj igri kratkih rukava. U fazi prometa u kojoj treba da realizuju značajnije ukamaćenje angažovanog kapitala u kooperaciji, zadruge se sukobljavaju sa nadmoćnom konkurencijom koja im odnosi akumulaciju »ispred nosa«. Tu se krug zatvara. U takvim slučajevima kooperacija za zadrugu ne predstavlja unosno polje aktivnosti. Otuda i potiče tendencija povlačenja zadruga iz kooperacije i njihova preorijentacija na pozicije socijalističkog preduzeća.

U savremenim uslovima, dakle, okviri ispoljavanja društveno-ekonomske funkcije zemljoradničkih zadruga postaju veoma tesni. Pokušaji radikalnijeg rešavanja problematike daljeg razvoja zemljoradničkih zadruga, uz neke originalnije pristupe, za sada ne pokazuju opipljivije efekte.

3. NEKA AKTUELNA PITANJA DALJEG RAZVOJA ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA

Svojevrsna kriza u koju su dospеле zemljoradničke zadruge podstakla je brojne diskusije o suštini i karakteru zadruga, njihovoj ulozi i daljoj perspektivi. U nizu pitanja koja se pokreću u ovim diskusijama po značaju se posebno ističu sledeća:

- šta je zadruga — socijalističko preduzeće ili udruženje individualnih proizvođača,
- kako se integracioni procesi koji sve više zahvataju zemljoradničke zadruge — odražavaju na dalji razvoj kooperacije,
- da li su zadruge još uvek potrebne, ili je njihova uloga prevaziđena i kakva je njihova dalja perspektiva?

1. Prvi kompleks pitanja najčešće ne izlazi iz okvira akademskih diskusija, a kristalizacija stava u ovom pitanju služi kao platforma za koncepcije o najcelishodnijim pravcima daljeg razvoja zemljoradničkih zadruga.

Suština i karakter zadruge na dostignutoj etapi našeg društveno-ekonomskog razvoja mora se posmatrati: a) u nerazdvojnoj vezi sa savremenim društveno-ekonomskim uslovima u kojima su dominantni principi reforme i dohotka kao osnovnog kriterijuma privređivanja, b) sa stanovišta dostignutog stepena u razvoju radničkog samoupravljanja, c) u okvirima proklamovane agrarne politike.

U posleratnim uslovima zadruga je tokom svoje evolucije doživela transformaciju od klasičnog udruženja seljaka (ali ne klasičnog u smislu organizacije seljačke samopomoći, već po načinu zadružnog upravljanja po kome je zadruga u početku bila prevashodno udruženje seljaka) u socijalističko preduzeće, a da pri tom nije izgubila elemente udruženja, barem ne sa formalne tačke gledišta. Ona je dakle istovremeno i udruženje i preduzeće. Udruženje je utoliko što se po liniji kooperacije seljaci udružuju u zadruge kao sopstvenu organizaciju i u sopstvenom ekonomskom interesu. Preduzeće je utoliko što posluje po svim principima koji važe za socijalistička preduzeća. U tom kontekstu zadruga predstavlja specifičnu radnu organizaciju u poljoprivredi, specifičnu samoupravnu organizaciju udruženog rada, ličnog i društvenog, privatnih vlasnika i stalno zaposlenih, čije su specifične karakteristike zastupljenost seljaka u organima upravljanja, i u osnovnoj funkciji zadruge da kroz razvoj kooperacije organizuje modernu proizvodnju na površinama u individualnom vlasništvu i da aktivno doprinosi socijalističkoj transformaciji sela.

Formirani odnosi u samoupravljanju kod zemljoradničkih zadruga, u kojima članovi radnih kolektiva imaju odlučujuće pozicije dok su kooperanti slabije zastupljeni i nemaju mogućnost odlučujućeg uticaja na rešavanje pitanja koja su za njih od vitalnog interesa (proizvodnja i raspodela dohotka u kooperaciji), s jedne strane predstavljaju izvor birokratskih tendencija, tj. gledanja na zadrugu kao sopstvenu organizaciju čiji je prevashodni cilj obezbeđenje dohotka za radni kolektiv. S druge strane, kod seljaka se javljaju tendencije otuđivanja od zadruge, gubitka poverenja u zadrugu kao organizaciju u kojoj treba da realizuju sopstveni ekonomski interes. Formiraju se odnosi partnerstva sa suprotstavljenim interesima. U savremenim uslovima ovi se odnosi sve više svode na kupoprodajne odnose, a učešće

seljaka u upravljanju zadrugom često se svodi na simboličnu meru. Ovakvi odnosi i tendencije velikim delom proističu iz statusa zadruge kao socijalističke privredne organizacije.

U diskusijama se mogu srestni formulacije da zadruga mora biti zadruga jer je kao takva osnovana, da mora razvijati kooperaciju jer su joj društvena sredstva data za takvu namenu, da je društvena obaveza odgovornih kadrova u zadruzi da sprovede u život načela proklamovane agrarne politike i sl. Takve formulacije koje se praktično svode na pokušaj da se principu ekonomske nužde pretpostavi princip vanekonomske prinude, zvuče sasvim arhaično i niukoliko ne doprinose iznalaženju rešenja. U postojećim društveno-ekonomskim uslovima u našoj zemlji u kojima dominiraju principi reforme i dohotka, dakle principi ekonomske logike, nijedno se preduzeće ne može prisiliti da razvija neku proizvodnu aktivnost koja je izvan okvira njegovih ekonomskih interesa. Konkretno, ni zadruga se ne može prisiliti da razvija kooperaciju ako za takvu aktivnost nije ekonomski stimulisana. Prema tome, ako se optimalan pravac daljeg razvoja posmatra u kontinuelnoj realizaciji proklamovane agrarne politike, što implicira pozitivne tokove u daljem razvoju kooperacije, onda takve procese treba stimulisati pre svega ekonomskim sredstvima. Kreditnim i drugim olakšicama i odgovarajućim društvenim instrumentima nosioce kooperacije treba stimulisati na angažovanje u toj vrsti aktivnosti. To ne bi značilo odstupanje od reforme, koja nije ni zamišljena kao nekontrolisano delovanje ekonomskih zakonitosti, već kao njihovo svesno usmeravanje u interesu socijalističkog razvitka.

Za uspešan razvoj kooperacije nije dovoljno ako se samo zadruge i druga socijalistička gazdinstva kao nosioci kooperacije ekonomski podstiču na takvu aktivnost. U podjednako meri je važno da i seljaci, kao aktivni subjekti udruženog rada, u kooperaciji nalaze svoj puni ekonomski interes, što pre svega podrazumeva njihovo potpunije angažovanje u samoupravljanju i punovažnom odlučivanju u pitanjima iz domene proizvodnje i raspodele dohotka u kooperaciji. Međutim, viši stepen uključivanja seljaka u samoupravljanje zahteva i viši stepen integrisanosti ličnog i društvenog rada, na zdravijim ekonomskim osnovama, zahteva odnose lišene partnerstva i antagonističkih pozicija, u kojima će obe kategorije proizvođača — i seljaci i stalno zaposleni — biti podjednako zainteresovani i odgovorni za efekte udruženog rada

2. Značajno mesto u diskusijama o zemljoradničkim zadrugama imaju integracioni procesi kojima su zahvaćene zadruge, sa stanovišta uticaja ovih procesa na mogućnost daljeg ispoljavanja osnovne funkcije zemljoradničkih zadruga. Integraciono povezivanje zadruga sa drugim radnim organizacijama kreće se u više pravaca: a) spajanjem više zadruga u jednu veću zadrugu na širem području, obično na teritoriji jedne opštine, b) pripadanjem tako »okrupnele« zadruge poljoprivrednom kombinatu na istom području, u okviru kojeg dalje figurira kao pogon za kooperaciju, c) direktnim pripajanjem manjih zadruga poljoprivrednim kombinatima, g) integracionim povezivanjem zadruga sa prerađivačkim i prometnim organizacijama.

Integracija kao proces predstavlja zakonitost privrednog razvitka. Zahvaljujući nizu prednosti — u smislu koncentracije sredstava i kadrova, sigurnijeg nastupanja na tržištu roba i kapitala, obezbeđenja sirovina i plasmama, potpunijeg iskorišćenja kapaciteta, višeg nivoa tehnologije i produk-

tivnosti rada, stabilizacije proizvodnje na višem nivou, mogućnosti dugoročnog programiranja proizvodne orijentacije i dr. — integracija u principu predstavlja pozitivan proces i uslov progresa, i s toga aspekta posmatrano bilo bi nerealno očekivati da će ovi procesi prolaziti mimo zemljoradničkih zadruga.

U sadašnjim uslovima privređivanja, u kojima su suočene sa nizom teškoća, naročito u pogledu obezbeđenja kreditnih sredstava i plasmana proizvedene i otkupljene robe, uključivanje zadruga u integracione procese predstavlja ekonomsku neminovnost i nužnu pretpostavku njihove normalne aktivnosti. Međutim, bez obzira na način uključivanja zadruga u integracione procese, i bez obzira sa kojim se grupacijama povezuju i spajaju, kao suštinsko postavlja se pitanje: kako se ovi procesi odražavaju na osnovnu funkciju zadruga u socijalističkom preobražaju poljoprivrede, odnosno kakve su mogućnosti integriranih zadruga u novim organizacionim strukturama da se angažuju u razvoju kooperacije sa individualnim proizvođačima. Pitanje se nameće na bazi nekih negativnih iskustava i pojava, da su u nekim slučajevima u toku integracionih procesa čitavi rejoni i opštine ostale bez zadruga, što praktično efekte takvih integracija svodi na likvidaciju zadruga, ili se u novim integriranim kompleksima potrebe razvoja kooperacije sasvim zapostavljaju, odnosno punktovi za kooperaciju se ne obezbeđuju neophodnim sredstvima i stručnim kadrovima za potrebe organizovanja proizvodnje u kooperaciji.

Svojevremeno su seljačke radne zadruge, zahvaćene snažnim talasom integracije, »progutane« od strane krupnijih socijalističkih gazdinstava. Međutim, tada su seljake, bivše članove seljačkih radnih zadruga, prihvatile zemljoradničke zadruge, obuhvatajući ih proizvodno-ekonomskom saradnjom i organizujući modernu proizvodnju na njihovim površinama. Postavlja se pitanje, ko bi prihvatio seljake i njihove zemljišne površine u slučaju da i zemljoradničke zadruge budu »progutane« poput seljačkih radnih zadruga, odnosno ako bi prevladale tendencije zapostavljanja kooperacije u integriranim kompleksima?

Po važećim propisima seljaci imaju pravo da udružuju svoj rad i sredstva i da se organizuju kao zadruge, ali to bi značilo vraćanje na polazne pozicije. Pokušaja samoinicijativnog udruživanja seljaka u zadruge mimo postojećih zemljoradničkih zadruga bilo je u nekim delovima naše zemlje, ali se postavlja pitanje celishodnosti takvih tendencija, jer novoformirane zadruge ne raspolažu početnim sredstvima za normalno poslovanje.

Esencijalni problem je u tome što društvena zajednica ne može biti ravnodušna prema sudbini razvoja poljoprivrede na oko 85% obradivih površina koje se nalaze u individualnom vlasništvu. Modernizacija proizvodnje na ovim površinama ne bi smela da bude prepuštena nepredvidivim kretanjima u pogledu spremnosti određenih grupacija socijalističkih gazdinstava da se na ovim površinama pojave kao organizatori krupne proizvodnje. Sa stanovišta tehničke i kadrovske opremljenosti, ostala socijalistička gazdinstva poseduju čak bolje uslove od zadruga, ali realno gledajući kooperacija će za ta gazdinstva najčešće predstavljati samo dopunsku delatnost i, što je ne manje važno, zbog lokacije ovih gazdinstava znatan deo individualnih površina mogao bi ostati nepokriven društveno-organizovanom proizvodnjom. Naprotiv, svaka zadruga će razvijati kooperaciju kao osnovnu delatnost ili jednu od osnovnih delatnosti, ako u takvoj aktivnosti bude nalazila eko-

nomski interes. Zadruga dakle i po lokaciji, i po tradiciji, i po raznovrsnim mogućnostima direktnog povezivanja sa seljacima ostaje kao najprikladnija forma i prioritetni oslonac društvene zajednice u sprovođenju agrarne politike na selu.

Prema tome, polazeći od interesa socijalističkog razvoja naše poljoprivrede, a kada je reč o uključivanju zadruga u integraciona kretanja ovi procesi imaju progresivnu ulogu samo uz pretpostavku da u tim procesima ne dođe do gašenja njihove osnovne funkcije. U novim strukturama zadruga treba da zadrži status koji joj obezbeđuju kontinuelno angažovanje u realizaciji njezine osnovne funkcije, a to znači: mogućnost samoupravnog odlučivanja i obezbeđenost sredstvima i kadrovima u cilju razvijanja proizvodno-ekonomske saradnje sa individualnim proizvođačima. Dalji razvoj kooperacije ne samo što ne sme biti doveden u pitanje nakon integracije, već ona mora da se razvija uspešnije nego pre integracije.

3. Uspriko kritičnim trenucima koje proživljavaju, perspektiva zemljoradničkih zadruga ipak nije u tolikoj meri neizvesna da bi društvenu i ekonomsku neophodnost njihovog daljeg postojanja i delovanja trebalo stavljati pod znak pitanja. Sudbina zemljoradničkih zadruga nije životno pitanje samo radnih kolektiva u njima. Za dalji razvoj i afirmaciju zemljoradničkih zadruga, bilo kao samostalnih radnih organizacija, bilo kao radnih jedinica za kooperaciju u sastavu širih integracionih grupacija, postoji nesumnjivi interes snažnih faktora izvan radnih kolektiva zemljoradničkih zadruga, a to su društvena zajednica i individualni proizvođači. Za društvenu će zajednicu zadruga kao faktor razvitka proizvodnih snaga i socijalističkih odnosa na selu i dalje predstavljati najpouzdaniji oslonac u realizaciji agrarne politike na selu, dok će se individualni proizvođači preko zadruga najefikasnije uklapati u robnonovčanu privredu i društvene tokove proizvodnje. U daljem razvoju zadruga će predstavljati značajnu polugu za uključivanje potencijala individualnih gazdinstava u šire integracione tokove.

Pitanje optimalnog pravca daljeg razvoja zemljoradničkih zadruga izaziva znatnu podvojenost mišljenja. Po jednim, transformacija zadruga treba da se vrši u pravcu klasične zadruga, uz znatno jače naglašavanje elemenata udruženja (uvođenja zadružne skupštine, ristorna i dr.). Po drugom shvatanju zadruga treba da se razvija kao asocijacija neposrednih proizvođača, koja bi se zasnivala na udruženom radu i sredstvima postojećih zadruga i individualnih proizvođača, i u kojoj bi seljaci zajedno s radnicima zadruga u ekonomskoj jedinici za kooperaciju učestvovali u procesu proizvodnje i odlučivali o raspodeli dohotka. Najzad, po trećoj koncepciji, ne predviđaju se nikakve kvalitativne promene u daljem razvoju zadruga. Po ovom shvatanju zadruga je razvojem našeg privrednog sistema svedena na radnu organizaciju koja se mora uklapati u principe dohotka i tržišne privrede, i samo na tim osnovama može funkcionisati.

Pitanju najcelishodnijeg pravca daljeg razvoja zemljoradničkih zadruga ne može se prilaziti izvan tokova našeg savremenog društveno-ekonomskog razvoja. To znači da se uvažavajući stav da zadruga, kao i sve druge privredne organizacije, podležu zakonima tržišta i robne proizvodnje, u daljem njihovom razvoju mora ići i na postizanje novog kvaliteta u domeni samoupravljanja u zadrugama. Dostignuti stepen u razvoju našeg samoupravnog sistema nespojiv je sa tretmanom seljaka kao »građana drugoga reda«. Potrebe prevazilaženja stagnantnih tendencija u razvoju kooperacije i pre-

mošćivanja jaza između zadruga i proizvođača zahtevaju kvalitativne promene u odnosima između zadruga i seljaka koje su uslovljene višim nivoom samoupravljanja (potpunijim angažovanjem i većim samoupravljačkim kompetencijama seljaka u samoupravnim organima) i višim stepenom integriteta međusobnih interesa zadruga i seljaka u okviru udruženog rada. U tom kontekstu zadruga će i dalje figurirati kao »dvojna« organizacija, pri čemu će, paralelno sa daljim razvojem, elementi preduzeća imati sve veću prevagu nad elementima udruženja. Što dalje bude odmicao proces socijalističkog razvitka, razlike između zemljoradničkih zadruga i ostalih socijalističkih gazdinstava će se sve više gubiti, odnosno zadruga će i same sve više postajati čista socijalistička gazdinstva. One će to definitivno postati kada bude završen proces socijalističke transformacije sela. Tada će prestati društvena i ekonomska neophodnost specifične funkcije zemljoradničkih zadruga.

Summary

THE ROLE AND IMPORTANCE OF AGRICULTURAL CO-OPERATIVES IN YUGOSLAV AGRARIAN POLICY AND IN THE SOCIALIST TRANSFORMATION OF THE YUGOSLAV RURAL COMMUNITY

After the unsuccessful attempt at collectivization following the victory of the socialist revolution, emphasis was laid on general agricultural co-operatives as the basic organizational form of the socialist transformation of the rural community. In 1957 began an intensive expansion of Yugoslav agriculture and a rapid development of agricultural co-operatives. Until 1965 agricultural co-operatives enjoyed exceptional social support which gave them a privileged status and monopolistic positions in relation to co-operation and the purchase of agricultural produce. During that period, co-operatives achieved considerable results in the modernization of production (both on their own farms and on land cultivated in co-operation with peasants), in the socialization of production and land, and in the transformation of the peasant from a preponderantly natural to a modern producer of goods, thus establishing itself as a powerful promoter of the country's agrarian policy.

With the introduction of the economic reform in 1965 the co-operatives lost their privileged position and were placed in an unfavourable situation. Due to the restrictive credit policy the co-operatives were no longer able to finance co-operation. As a result they began to neglect co-operation and develop more and more into socialist enterprises. Some co-operatives tried to find a way out in mergers with major socialist farms.

The special crisis affecting the co-operatives led to lively discussions on the development of agricultural co-operatives, and especially on the following three questions: (1) What is a co-operative — a socialist enterprise or an association of peasants? (2) What are the repercussions of integrational processes on the basic functions of agricultural co-operatives? (3) What are the prospects of agricultural co-operatives?

In the contemporary conditions, a co-operative is both an enterprise and an association. The existing legal regulations and the conditions of economic operation tend to over-emphasize the status of the co-operative as an enterprise. Qualitative alterations are therefore believed to be necessary in order to make the co-operative's socio-economic functions more effective.

The continual development and establishment of agricultural co-operatives — either as independent work organizations or as integrated units — are definitely in the interest of both the social community and private farmers.

Резюме

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ В НАШЕЙ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКЕ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ПРЕОБРАЗОВАНИИ СЕЛА

После победы социалистической революции и после безуспешной попытки коллективизации, у нас в первый план вошли общие сельскохозяйственные кооперативы как основной организационный вид социалистического преобразования села. После 1957 г. отмечен сильный рост нашего сельского хозяйства и сельскохозяйственных кооперативов. Все до 1965 г. сельскохозяйственные кооперативы пользовались общественным содействием обеспечивающее им преимущественный статус и монополистические позиции в кооперации и закупке сельскохозяйственных продуктов. В продолжение этого периода кооперативы достигли значительных результатов в модернизации производства, в собственных хозяйствах а также и на площадях в кооперации с крестьянами, в обобществлении производства и земли, в трансформации крестьянина из преимущественно натурального в современного товарного производителя и таким образом подтвердились как сильная общественная опора в осуществлении аграрной политики.

После 1965 г., и после проведения мероприятий хозяйственной реформы и большего числа правил, кооперативы потеряли привилегированное положение и обрелись в очень неблагоприятных условиях. Ввиду ограничительной кредитной политики кооперативы остались без средств необходимых для финансирования кооперации. Все это усилило тенденцию небрежного отношения к кооперации со стороны кооперативов и их все более сильную ориентацию к позициям социалистического предприятия.

Одна часть кооперативов находит выход в объединении с крупными социалистическими хозяйствами.

Затруднительное положение в котором очутились кооперативы побудило оживленные дискуссии об актуальных вопросах развития сельскохозяйственных кооперативов. Особое внимание отведено трем вопросам: 1) является ли кооператив социалистическим предприятием или объединением крестьян, 2) каким образом отражаются процессы интеграции на проявление основной функции сельскохозяйственных кооперативов, 3) какая будущность сельскохозяйственных кооперативов?

В теперешних условиях кооператив представляет одновременно и предприятие и объединение. Законоположением и условиями приобретения слишком подчеркивается статус кооператива как предприятия. Считаем, что для более сильного проявления специфической общественно-экономической функции кооперативов необходимы качественные изменения.

Дальнейшее развитие и утверждение сельскохозяйственных кооперативов как самостоятельных рабочих организаций или как интегрированных единиц идет на пользу и общества и единоличных производителей.